Szávai János

Töprengő

Október 23.

Furcsa ünnepnap, mintha nem is volna ünnep. A fő hír, hogy mindenütt megteltek a szállodák, tarol a wellness. Előrehaladott Alzheimer? Ugyanis szinte szó sem esik arról, hogy valaki ellen harcolt, aki harcolt, hogy a forradalmat ugyanazok verték le, akik több mint egy évszázaddal azelőtt, 1849-ben, a szabadságharcot. Magyar nemzeti Alzheimer?

A társadalom Alzheimer-kórja mondja Michel Billé francia szociológus könyvcíme. Billé két jelenséget pécéz ki, amelyek persze összefüggenek: az új hajszolását és a társadalom memóriájának végzetes gyöngülését. Az első nyilvánvalóan csak következménye a másodiknak. A tárgyak uralmára gondol, arra, hogy az utóbbi hetek legnagyobb szenzációja az Apple valamelyik új kütyüje.

A fő hír, hogy mindenütt megteltek a szállodák, tarol a wellness. Előrehaladott Alzheimer? Ugyanis szinte szó sem esik arról, hogy valaki ellen harcolt, aki harcolt, hogy a forradalmat ugyanazok verték le, akik több mint egy évszázaddal azelőtt, 1849-ben, a szabadságharcot. Magyar nemzeti Alzheimer?

Vanitatum

Sötéten látunk? Reménytelen az emberi világ? Vanitatum vanitas? Van, aki nem éri be a puszta tagadással, a meggyőzésre alkalmatlan, de hangzatos deklarációkkal. Northrop Frye például azt az emblematikus képet hozza elő, amely szerint a Biblia egy hosszú utat ír le, egy U formájú útvonalat, amely sokáig lefelé vezet, és csak a mélységek mélységének elérése után indulhat megint fölfelé. Most, mondja az író, éppen lenn vagyunk a legmélyén, ahová, érthető, nem jut el egyetlen sugár sem, sötét van, koromsötét.

Egy 2010-es homéliájában, melyet Torinóban mondott el, amikor a lepel ürügyén odalátogatott, Ratzinger ugyanezzel a porblémával küszködik. Jobban mondva: nem csak küszködik, hanem egy nagyobb összefüggésbe helyezve teszi mindenki számára megfoghatóvá. A huszadik század, mondja, a lágerek és gulágok, Hiroshima és Nagaszaki korszaka igazából nem más, mint a nagyszombat. Vagyis, a pénteki keresztre feszítés és a vasárnapi feltámadás között: egyértelműen a sötétség napja.

Ebbe a gondolatmenetbe még a teológusok által pokolba kívánt Nietzsche is belefér. „Az Isten halott! Mi magunk öltük meg!" deklarálása, ha jobban megnézzük – ezt Ratzinger mondja – nem más, mint a keresztény tradíció majd szó szerinti újrafogalmazása.

Vagyis a rettenetes huszadik század (amely persze még mindig nem ért véget) maga a szombat. Utána jön majd, így folytatódik a homília, a vasárnap.

Radnóti

Hajdani iskolás könyveimben Radnóti Miklós egy triász harmadik tagjaként jelent meg, mint Ady és József Attila méltó utódja. A fősodorba tartozott eszerint, míg Babitsot és Kosztolányit a még említettek kategóriájába gyömöszölték. Otthon ugyan hallottam róla, hogy a valóságban az nem egészen úgy volt, mert Radnóti bizony nem lépett be a pártba, a közelében sem járt, viszont a negyvenes évek elején katolizált. Vagyis igyekeztek átformálni az emlékét, a nem oda illőt elhallgatva, a nekik tetszőt kiemelve és fölerősítve. Bizonyosan ezért, hogy a Napló, amelyben a költő nagyon sok mindenről számot ad, csak jókora késéssel jelenhetett meg nyomtatásban. Hogy ki formálta meg a haladó költő szobrát? Dolgozott rajta keményen a két barát, Tolnai Gábor és Ortutay Gyula. Tolnai, akinek a régi magyar irodalomról kellett volna beszélnie a magyar szakos **első**éveseknek, az előadóasztalra könyökölve, fejét megtámasztva Radnóti-emlékeit mondta fáradhatatlanul. Ortutay pedig hírhedett naplójában ejt egy-két szót arról, hogy a kultúrpolitikus és az özvegy hogyan tanácskoznak az ügyben – a költő hírét megőrzendő – a teendőkről. Hetven éven át élt özvegyként Radnóti felesége, a versekben Fanniként emlegetett Gyarmati Fifi. Alighanem világrekord. Ennyi ideje volt arra, hogy megpróbálja a maga elgondolásai szerint gyúrni-formálni-csonkítani a Radnóti-image-t.

A vallomás formája

Augustinus *Vallomásai*. Egy roppant tehetségű ember évtizedeken át keresi a megoldást. Aztán, amikor megtalálja – *tolle, lege!* –, akkor nincs tovább történet, akkor már csak a gondolkodás, a szellem világa marad. Egy sok évszázadon keresztül működőképesnek bizonyult gondolatépítmény.

Két különös mozzanat az útkeresés korszakából. Az egyik Ágostonnak a Forma iránti vonzalma. A Bibliát eleinte azért veti el magától, mert – mint mondja – rossz a stílusa. A Cicerót mindenek fölé

helyező elme úgy ítéli meg, hogy a Szentírást másként kellett volna megfogalmazni. Akkor talán…

A másik a gnosztikusok iránti vonzalma. Minthogy szinte kezdettől fogva a Jó és a Rossz mibenléte és harca érdekli legelsősorban, magától értetődő, hogy a két entitást legalább is egyforma erejűnek láttató mozgalom magához rántotta. Már Milánóban van, amikor a gnosztikusok püspökével, Faustusszal való találkozástól várja a végső lökést. De ott van, Milánóban, a keresztény püspök, Ambrus is. Augustinus mindkettőt hallgatja. Faustusban csalódik, Ambrus lenyűgözi. Ambrus a komoly intellektus, Faustust Ágoston könnyűsúlyúnak találja. Ambrus, mint tudjuk, szintén irodalmárnak tekinthető, a máig a liturgiában helyet kapó keresztény himnuszok szerzője. Vagyis író. Augustinus vele nem csak a hitet, a Formát is választja.

Árulás

Érdemes néha felidézni – mert annyira elüt a mai közösségi értékrendtől –, hogy Dante a bűnök bűnének gondolta az árulást. A legalsó körbe, a kilencedikbe, a hideg pokolba kerülnek az árulók. *Oly helyen jártam – versbe **venni félek**, / hol átlátszón, mint szálka az üvegben, /egészen jég alatt volt minden lélek.* A félig a jégbe fagyott, óriás termetű Disnek három arca van, hogy egy időben marcangolhassa a három leghíresebb árulót: Júdást, Brutust és Cassiust.

Élet vagy irodalom

A hagyományos felfogás szerint az író a maga életét és a látottakat írja meg műveiben, vagyis ha a művet érteni akarjuk, nélkülözhetetlen a biográfia ismerete. Ezzel a Sainte-Beuve fémjelezte nézettel száll szembe Marcel Proust, amikor a *Contre Sainte-Beuve*-ben azt bizonygatja, hogy az esetlegesnek, az anekdotikusnak, a jelentéktelennek semmi köze a Műben olvashatókhoz. Más szóval a káosznak a kozmoszhoz. Patrick Modiano a Nobel-díj átvételekor mondott stockholmi beszédében egy köztes megoldást vázol fel. Eszerint ami lényegtelen, az valóban lényegtelen, de nincs alkotás, ha az alkotó életében be nem következik egy olyan traumatikus esemény, amely beindítja a mechanizmust. Egy különös példát hoz fel teóriája igazolására: eszerint a gyermek Hitchkockot apja egy levéllel elküldte a helyi rendőrfőnökhöz. A rendőrfőnök átvette a levelet, de azután a gyanútlan gyermeket bezárta a rendőrségi fogdába. Csak egy óra múlva engedte el, miután megmagyarázta, miért tette, amit tett. Azt ugyanis, hogy mi várna rá, ha felnőttként a jó helyett a rosszat választaná. Modiano

a regényt választotta, hogy elmondja mindazt, ami majdnem kimondhatatlan, de amit sikerült az amnézia rétegei alól kibányásznia. Versben jobban elmondható volna, teszi hozzá, zenében pedig még a versnél is sokkal jobban.

Semlegesség

Károlyi Mihály, alig néhány nappal azután, hogy hatalomra került, 1918 november 2-án deklarálja Magyarország semlegességét. A közvélemény, ahogyan Bánffy Miklós leírja, kitörő lelkesedéssel fogadja Károlyi bejelentését. Ugyanúgy, ahogyan 1956 november elsején, két generációval később, Nagy Imre ugyancsak semlegességet deklaráló szózatát. Nem sok idő kell, hogy Károlyi szembe találja magát a valósággal: Belgrádba rendelik, ahol egy katona, nem pedig vele egyenrangú politikus, Franchet d'Esperey tábornok, közli vele a győztes antant feltételeit. Nagy Imre még hamarabb, már november 4-én megtapasztalja, hogy a feltételeket nem a magyar miniszterelnökök, hanem a nagyhatalmak diktálják; menekülnie kell a bevonuló szovjet egységek elől.

Elképesztő a magyar miniszterelnökök provincializmusa, az extra Hungariam non est vita felfogás folytonos vissza-visszatérte. Nagy Imre persze nem Károlyi Mihály, Nagy Imre egy jellem, míg Károlyi egy hitvány gyenge báb. Külpolitikusnak viszont mindkettő tragikusan dilettáns.

Volt persze egy rossz példájuk a 19. századból: Kossuth Lajos. A nemzeti függetlenség egyoldalú deklarálása, az európai hatalmi helyzet figyelembe nem vétele, 1849-ben éppúgy tragédiához vezetett, mint az 1918-as és az 1956-os semlegességi deklaráció.

A jelen modusa

Csak jelen idő létezik, mondja Augustinus, a múlt csak a jelen modusa, mint ahogyan a jövő is a jelen modusa. De az emberiség történetében talán még soha nem volt ez annyira nyomasztó, mint napjainkban. A kultúra presztizsének hanyatlása elzárja a múltba és a jövőbe vivő utakat. *A feledés,* mondja Patrick Modiano a Nobel-díj átvételekor tartott beszédében, *vastagon beborít mindent, a múltból csak részleteket, elmosódott nyomokat, szinte alig meglátható, tűnőben lévő emberi sorsokat tudunk megragadni.* Mármint a regényíró, akinek az a feladata, a hivatása, hogy az amnézia fehér lapjára írja föl mindazt, amit rekonstruálni lehet.

Vagyis az irodalom, a fiktív mű nem más, mint archeológia. Leásni, amilyen mélyre csak lehet, és a talált töredékekből, a megmaradt nyomok alapján létrehozni a formát, a zárt egységet, a kozmosz illúzióját.

Újraírások

A Guszev utca 1990-ben visszakapta régi nevét, azóta megint Sas utca. Tudjuk, úgy-e, hogy a Guszev kapitány történetet Illés Béla találta ki: eszerint a 49-es szabadságharcnak a végső döfést megadó orosz hadak nem voltak egyértelműen a magyarság ellenségei, mert néhányan közülük, mint például Guszev kapitány, átálltak a magyar oldalra, Kossuth seregébe. Nem volna talán ideje megint egy utcát elnevezni róla? Hiszen a fantasztikus sokszor közelebb visz az igazsághoz, mondja maga Dosztojevszkij, mint a tényekhez ragaszkodó realizmus.

Más legendák szerint Petőfit sem az oroszok kaszabolták le Segesvár mellett; nem halt meg, fogságba esett, Szibériába vitték, ahol magas kort ért meg, és főképp: rengeteg orosz jó barátra tett szert. Illés Béla anekdotája, ugyanúgy, mint a szívós életű legenda egyetlen célt szolgál: a narratíva átírását. Amely szerint nem csak a lengyelekkel köt össze évszázados barátság, de az oroszokkal is: magyar orosz két jó barát.

Még egy átírási kísérlet: az Antall József elleni támadások a kilencvenes évek elején, amelyek szerint a szovjet piac elveszítése, a gazdasági kapcsolatok felrúgása okozta volna a magyar gazdaság hirtelen visszaesését. Mintha az 1945 és 1990 közti kapcsolatok piaci alapon működtek volna.

A birodalmi eszme védelmét szolgálja minden narratíva átírás. Nem véletlen, hogy a repedező Kádár-rendszernek a legvégén egyetlen tabunak tekinthető témája maradt: a szovjet kapcsolat. Magyarország negyvenöt éven át élt úgy, mint a keleti birodalom vazallusa, elvágva attól kultúrkörtől, amelynek természetes része.

Lehet kritizálni, sőt, kell kritizálni ezt a kultúrkört; van is miért. De a kétféle világ mégsem említhető egy napon. Albert Camus épp a magyar forradalom leverésével kapcsolatban fogalmazta meg a döntő különbséget: az egyik javítható, a másik viszont, lényegi struktúráját tekintve, változtathatatlan. Kijavíthatatlan.

Stadion

Mire használható még egy stadion? Már ha a halódó magyar focit megpróbáljuk elfelejteni. Ezt F.-től, az építésztől kérdem. Hosszan gondolkodik, azután végre kiböki: hát arra, amire Pinochet 1973-ban használta. Vagyis gyűjtőtábornak, oda lehet esetlegesen bekasznizni az internálandó politikai ellenfeleket.

Érdemes azért végiggondolni. Taorminában ma is szinte épen áll a stadion, Orange-ban az egyik legdivatosabb operafesztiválnak ad helyet, a római Colosseum a minden évi húsvéti körmenet díszlete. Görög és

római; a kereszténység nem stadionépítő szellemű. A sport iparrá válása hozza majd az új stadionokat, a Dávid Károly féle, 1953-ban felépült 80.000-es Népstadion hétről hétre meg is telt a magyar foci aranykorában. A hatvanas években egyszer még Louis Armstrong töltötte meg.

A modern stadion persze nem Taormina. Ahol jól megy a játék, az angoloknál, a németeknél, a spanyoloknál, az olaszoknál üzlet, méghozzá komoly. De ahol hétről hétre üres marad?

F.-fel erről még a nyáron beszélgettünk. Nincs más ötleted? kérdeztem. Nem volt. De a valóság mindig rácáfol minden elméletre. Szeptember elején olvasom a *Le Figaro*ban, hogy talán sikerül megállítani Libériában az ebola járványt. Hogy hermetikusan elkülöníthessék a fertőzötteket, Monrovia focistadionjában gyűjtik őket össze. Ott vannak, ott maradnak, onnan már nem terjeszthetik a kórt.

Szodoma

Illyés Gyula most kiadott *Ostromnaplój*a a maga visszafogott, sokszor csak félig kimondott, a neveket monogrammá szűkítő beszédmódjával nagyon is jól érezteti a német és az orosz közé szorult, szörnyűségeket látó és még nagyobb szörnyűségektől tartó író életveszélyes szituációját. Mert mit tehet ilyen körülmények között? Igyekszik, persze óvni a családját, a várandós feleséget meg a folyton éhes három esztendős gyermeket. És amikor a végsőkig feszül, akkor következik a legváratlanabb: olvas. De nem akármit: Proustot. Méghozzá *Az eltűnt idő* negyedik kötetét, az akkor magyarul még nem hozzáférhető *Szodoma és Gomorrá*t.

Az irodalom, a forma, mint a gyilkos káosz ellentettje. Vagy ellenmérge. Akárcsak Bibó István példája, alig egy évtizeddel rá, amikor a Nagy Imre kormány minisztere november 4-én, a Parlamentben, várva a közelgő oroszokat, Homéroszt olvas. Ő is eredetiben, görögül. A folytatás ismert.

Gyáva? Óvatos?

A gépeltérítő – terrorista? vagy csak egyszerűen őrült? – kést szegez a légikisasszony torkának, megfagy a levegő, senki sem mozdul, itt bármi következhet. Az utasok, százan? százötvenen? moccanni sem mernek. De a bármi nem következik be, mert az egyik utas feláll, megindul – most egy második csatlakozik hozzá -, és hirtelen nekiront a merénylőnek. Ketten lefogják, vége.

Százötvenből kettő? Kevesebb, mint két százalék. De alighanem a megszokott arány. Bátornak lenni manapság nem igazán divatos. Magát a jel-

zőt sem gyakran emlegetik. A mai európai, vagy mondhatnám: atlanti kultúra egészen más elvek alapján építkezik és működik. A Komfort mindenek előtt. Kockáztatni nem igazán szabad, nehogy elveszítsük, amink van.

Város – falu

Annak idején, Lausanne-ban, Reszler fejtette ki nekem, hogy miért jobb városon lakni, mint falun. Nem a kényelmi különbségekről beszélt, amelyek azóta gyakorlatilag el is tűntek, hanem az emberi kapcsolatok lehetőségeiről. Eszerint a városban megválaszthatod kivel barátkozol, van bőven választék, míg egy kisebb helyen nincs választási lehetőséged, azokkal kell érintkeznek, akikkel a véletlen egy helyre sodort. Elfogadható gondolat, amit még egy-két dologgal azért ki lehetne egészíteni. Azokra a kulturális eseményekre gondolok, amiket semmiféle technika nem tud pótolni, színházi estékre, koncertekre, konferenciákra.

A városi lét azonban elszakít, szinte teljesen, a természeti környezettől.

Stílus

A stílus, mondja Buffon, maga az ember. A közéletet figyelve nap mint nap meggyőződhetünk róla, mennyire igaza van.

A pápa most csavart egyet az aforizmán: a stílus, jelentette ki, maga az Isten. A húsvét körüli megnyilvánulások egyike Ferenc szava. Ő maga értelmezi is: az alázatosságra, az önmegtagadásra gondol, amikor az isteni stílust emlegeti.

Jungtól Pascalig

A kifelé élni – befelé élni ellentétéről, amely Pascal gondolatainak is a centrumában áll, Carl Gustav Jung elképesztő szenvedélyességgel beszél. Ha „a vélemények fontosabbak számunkra, mint a valóságos élet, és a szavaknak jobban hiszünk, mint a tényeknek, akkor létünk nem három, hanem csupán kétdimenziós lesz. S annál intenzívebb lesz titkos vágyunk a teljesség után.

Itt lép be azután az álom, mint a tudattalan megszólalása. A két dimenzió ugyanis a test és a tudat, a hiányzó harmadik pedig „kis rejtekajtó a lélek legbensőbb és legmeghittebb zugába”, amely összeköt bennünket az ősivel, a kezdet éjszakájával, „ahol ő még egész volt és őbenne lakozott az egész.”

A csupán kifelé élő ember, írja még a hatvanas években, „elveszítheti a belső emberről szóló életfenntartó mítoszt, amelyet a kereszténység megőrzött számára." Ami pedig előbb-utóbb katasztrófához vezet. A gondolatmenet itt meglepő fordulattal zárul: „és tudja-e az egyes ember, hogy *ő* a mérleg nyelve?"

Nyilván nem tudja, vagy nem hiszi.

A műfordító

1943 nyarán jelent meg, két munkatábor között, Radnóti Miklós műfordító-kötete, az *Orpheus nyomában*. Kisebb műfordításai, pontosít a költő, talán arra utalva, hogy akkoriban egy nagyobb méretűn dolgozott, a V*ízkereszt* magyarításán, amelyből azonban végül csak két felvonás készülhetett el. Az *Orpheusz* időben roppant tág fogású, Sapphotól Jean Cocteau-ig terjed a lista, s nagyon sok nyelvből fordít, ugyanúgy egyéb-ként, mint a kortárs műfordító-költők többsége, Tóth Árpád, Illyés, Szabó Lőrinc.

De hogyan? Gyarmati Fanni naplójában hemzsegnek az ide vonatko-zó bejegyzések. Készíti a nyersfordításokat La Fontaine-ből, de a Shakespeare-nyershez már neki is segítségre van szüksége, s az első segítséget hamarost követi egy Shakespeare-specialista. Közben franciaórára jár, angolórára jár, hogy minél jobban, minél többet segíthessen a költőférjnek, akit mindennél többre tart, akinek a sikere, akár a legkisebb is, mintha élete egyedüli értelme volna.

Persze kevés az olyan költő, aki segítség nélkül képes verset fordítani, aki egyedül birkózik meg a megértés, s azután az értelmezés mindig bonyolult feladatával. Olykor tudjuk, ki a segítő, legtöbbnyire azonban sejtelmünk sincs róla. Tudjuk, hogy Weöres Sándor Mallarméja Dobossy László közreműködésének köszönhető. Radnóti is fordított egy Mallarmét, a *Sóhaj* címűt, amelyik Weöres kötetében is szerepel.

Passió

Mel Gibson Passió filmje körül annak idején izzottak az indulatok. Elmarasztalta, félreértelmezte, pocskondiázta szinte mindenki, mindkét oldalról méghozzá, hívők, hitetlenek. Egy jó évtizeddel később megtekintve: lenyűgöző. Alig elviselhető persze a képek kegyetlensége; talán mert a hollywoodi filmektől megszokott véres verésjelenetek itt nem az igazságot szolgálják, nem a rosszat semmisítik meg, hanem a jót. De az az igazság nem áll meg ezzel az igazsággal szemben.

A figurák is koncepciózusak, gondolatilag koherens világot adnak. Péter hősködő, gyáva, megalkuvó, hozzá képest még Júdás is több rokon-

szenvet kelt, hiszen megbánja, amit tett, s vállalja árulása következményeit. János kitartó, szívós, még ha hallgatag is, a nők, Mária és Mária Magdolna erősek, bátrak, példamutatóak. Pilátus okos és empatikus, de azért életét nem kockáztatja. A tömeget és Pilátust is mesterien manipuláló Kajafás eléri, hogy a virágvasárnapi ünneplő sokaság öt nappal később vérszomjas hordaként szavazza ki Jézust s szabadítsa meg a primitív gyilkost Barrabást. A tömeg itt tömeg, pontosan úgy, ahogyan Freud leírja: az etika felfüggesztődött. Cyrénei Simon figurája jelzi, hogy van azért kivétel: a kereszt átvételétől a csupa szikla Golgota tetejéig más emberré válik.

Aranykor

Volt valaha aranykor? Vagy legalább is egy-egy olyan korszak, amely megadta az aranykor illúzióját? Vagy csak a visszatekintő pillantás teremthet a nem-aranyból aranynak érzett korokat?

Sigmund Freud olyan méltatlankodva szörnyülködik 1915-ben a nagy háború első évének iszonyata felett, hogy egyúttal valamiféle paradicsomnak láttatja a megelőző évtizedeket, már legalábbis a nagy kultúrnemzetek, ahogyan ő mondja, hosszú békeéveit. Az országot, mondja, akkoriban az állam képviselte, az államot pedig a kormány, s a nagy nemzetek kormányai tettek arról, ha kellett kényszerrel is, hogy az élet minden területén az erkölcs uralkodjék. Most pedig, folytatja keserűen, vagyis 1915-ben, a kormányok hazudnak, rágalmaznak, csalnak, torzítanak, kegyetlenkednek, vagyis mindenben az ellenkezőjét teszik annak, amit tenniük kellene, s amit azelőtt tettek is.

Különös a nagy illúziórombolónak ez a bámulatos naivitása. De találunk másoknál is hasonlóan illúziókergető gondolatokat. Kertész Imrénél például, aki a kilencvenes évek derekán azon méltatlankodik, hogy miért is nem volt nagyobb szerencséje, hogy miért csak akkor jutott el Nyugat-Európába, amikor ott a negyven éven át tartó Kánaán sajnálatos módon s mindörökre véget ért. Hiába, hogy megjött a siker, az ünneplés, a jómód, az a világ, amelyben mindezeket élvezni tudta volna, immár a múlté. Pedig volt. Pedig létezett. Mármint az író szerint. Pedig Kertész sem az illúziók embere. Mint ahogyan Márai Sándor sem, aki oly lelkesen rajzolja föl, nem is egyszer, a magyar polgárság hajdani nagy pillanatait. A múltat. Az elmúltat.

A katedrális hűlt helye

Panofsky beszél arról, miféle csoda az Île-de-France katedrálisainak megszületése: másfél évszázad alatt egy százötven kilométer sugarú kö-

rön belül épült meg több tucat csodálatos katedrális, amelyeknek mindegyike az emberiség legnagyobb teljesítményei közé tartozik. Chartres, Beauvais, Sens, a Sainte Chapelle, a Notre-Dame többek között. Minden tekintetben lenyűgözőek, műszakilag is, de még inkább mint művészi alkotások, számtalan névtelen mester felülmúlhatatlan munkái. Hogyan lehetséges, hogy egy viszonylag rövid időszakon belül, s gyakorlatilag egyetlen helyen ennyi tehetség bontakozhasson ki?

Vannak persze más hasonlóan gazdag periódusok más korokban is. Schubert, Schumann, Mendelssohn, Chopin, Liszt, azután Brahms is egy időben alkot, szinte egyazon helyen. Firenze quatrocentója is a nagy festők bámulatosan sűrű egymásutánja, vagy másutt: Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov egy időben írja műveit. A csoda különösen az üresebb periódusokból tekintve marad szinte megmagyarázhatatlan.

De azért nem csak az alkotók jelölik meg korukat, léteznek professzionális rombolók is. A Szent Lajos korában épült Royaumont-i katedrálisnak ma már csak a nyoma látszik. A kolostor megmaradt, pár évtized óta kulturális centrumként működik. A katedrálist viszont a nagy Forradalom totálisan megsemmisítette. Pontosabban: x. márki, aki a demokratikusan megrendezett árverésen megvette a katedrálist és a kolostort, minden berendezésükkel egyetemben, a kolostorban szövőüzemet létesített, a katedrálist viszont lebontatta, hogy anyagából a munkásai házat építhessenek maguknak.

A helye nem épült be, ma is kivehető a hajdani remekmű alaprajza.